

A báró Podmaniczky
család szerepe a 18–19. századi
magyar kultúrában

Szerkesztette
GURKA DEZSŐ

Gondolat Kiadó
Budapest, 2017

A kötet megjelenését a Magyar Tudományos Akadémia támogatta.

Minden jog fenntartva. Bármilyen másolás, sokszorosítás,
illetve adatfeldolgozó rendszerben való tárolás
a kiadó előzetes írásbeli hozzájárulásához van kötve.

A kiadó könyvei nagy kedvezménnyel az interneten is megrendelhetők.
www.gondolatkiado.hu
facebook.com/gondolat

© Szerzők, szerkesztő, 2017

A kiadásért felel Bácskai István
Szöveggondozó Gál Mihály
A kötetet tervezte Lipót Éva

A borítót Ludwig Rohbock *Aszód látképe a Podmaniczky-kastélyokkal* című
vízfestményének felhasználásával Pintér László készítette.

ISBN 978 963 693 817 8

Tartalom

Előszó	7
POÓR JÁNOS Európai látókör, hazai horizont	11
A Podmaniczkyak hazai és külföldi kulturális kapcsolatai a 18–19. század fordulóján	
SZ. KRISTÓF ILDIKÓ Alexander von Humboldt és a Podmaniczkyak <i>Mozaikok a földrajz és az egyetemes néprajz 19. századi tudománytörténetéhez</i>	25
SZILÁGYI MÁRTON Beleznay Miklósné Podmaniczky Anna irodalmi szalonja <i>Legenda és valóság</i>	41
LATZKOVITS MIKLÓS – RAB IRÉN Az Inscriptiones Alborum Amicorum és Podmaniczky Sándor (1758–1830) emlékkönyvei	55
KRÁSZ LILLA „Respublica litteraria Podmaniczkyana” <i>Báró Podmaniczky József nyugat-európai utazása egy útitárs naplójának tükrében</i>	73

Báró Podmaniczky Károly kulturális kapcsolatrendszere

PAPP GÁBOR	
Podmaniczky Károly báró, a minerofil bányatiszt	91
GURKA DEZSŐ	
Báró Podmaniczky Károly német kulturális kapcsolati rendszerének alakulása	111
TARI LUJZA	
Magyar zene Carl Maria von Weber műveiben <i>Podmaniczky Károly mint közvetítő?</i>	133
BALOGH PIROSKA	
Podmaniczkyak és Hunfalvyak <i>Egy „regényes” kapcsolat irodalomtörténeti hatásairól</i>	155

A Podmaniczkyak szellemi és tárgyi hagyatéka

DETRE JÁNOS	
Podmaniczky János testamentuma	175
KURUCZ GYÖRGY	
A racionális gazdálkodás könyvészete az egykori Podmaniczky és Prónay családi könyvtárak állományában	191
OMBÓDI ILDIKÓ – FATSAR KRISTÓF	
Az aszódi Podmaniczky-kastély kertjei	205
BALÁZSIK TAMÁS	
Adatok az aszódi Podmaniczky-kastély építéstörténetéhez	222
Resümées • Summaries	239
A kötet szerzői	253
Képmelléklet	257

KRÁSZ LILLA

„Respublica litteraria Podmaniczkyana”*

*Báró Podmaniczky József nyugat-európai utazása
egy útitárs naplójának tükrében*

Az útitársak – nyomkeresés

„[1779. április 28-án] negyedévnyi tartózkodás után elhagytam Göttingent. Én, von Podmaniczky, von Scravicza (sic!), s az ő Lorenz¹ nevű ismerőse kora reggel hét órakor postakocsival utaztunk el a városból. Kedves Gotthardomtól és Szombatitól szomorúan vettem búcsút.” Ezekkel a mondatokkal kezdődik az a naplótöredék, amelyet a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattára őriz.² A göttingeni tanulmányaikat éppen csak befejező fiatalemberek németországi és hollandiai *gelehrte Reise* típusú utazását német nyelven rögzítő napló szerzője a könyvtári katalógus szerint ismeretlen, mint ahogyan azt sem tudni, kitől és mikor került a könyvtár állományába a 35 számo-

* Jelen tanulmány megírását, a kutatások finanszírozását az NKFIH 119577 számú projekt tette lehetővé.

¹ Nem azonosítható személy.

² Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ, Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye, Tört. Napló 4r. 18. sz. 1–35. fol. (a továbbiakban *Napló*). A napló végén az utolsó oldalak hiányoznak, amelyeket szemmel láthatólag kitéptek. A naplóra H. Balázs Éva professzor hívta fel a figyelmet a 2000-es évek elején. August Ludwig Schlözer magyar tanítványairól – köztük Podmaniczky József helytartótanácsosi működését, szakmai tevékenységének jelentőségét is röviden taglaló – 1963-ban a *Századok* folyóiratban közölt tanulmányának egy lábjegyzetében szerepel jelen írásunk elsődleges forrásanyagát képező napló pontos jelzete: H. Balázs Éva: A magyar jozefinisták külföldi kapcsolataihoz. Schlözer és magyar tanítványai, in uő: *Életek és korok. Válogatott írások*. MTA Történettudományi Intézete – História, Budapest, 2005, 76. (23. lábjegyzet).

zott lapot, s kétszer ennyi sűrűn teleírt oldalt tartalmazó kopottas, keménytáblás, papírkötésű kötet. Amit viszont bizonyosan tudunk, hogy a fenti idézetben nevezett „von Podmaniczky”, báró Podmaniczky Józseffel (1756–1823) azonos, aki a göttingeni egyetem matrikulái szerint 1776. október 18-án iratkozott be a jogi fakultásra, s 1779-ben, rövidebb nyugat-európai tanulmányútjának megkezdése előtt fejezte be tanulmányait.³

Podmaniczky József, akit már kortársai – beleértve egykori göttingeni professzorait is – a „természet különleges teremtményeként,” éles elméjű, bölcs és kulturált fiatalemberként, mi több, zseniként jellemezték⁴, Göttingenben elsősorban August Ludwig Schlözer (1735–1809) tanítványa volt, s politika, *historia universalis*, statisztika és újságíró kollégiumait hallgatta,⁵ joghallgatóként Johann Stephan Pütter (1725–1807) óráit látogatta.⁶ A Georgia Augusta speciális, az ember minden rejtett képességének kibontakoztatását szorgalmazó képzési programjának részeként, minden diáknak az általa választott fő stúdió(ka)n kívül más fakultások kurzuskínálatában hirdetett kollégiumo(ka)t is fel kellett vennie: adott esetben egy teológus-hall-

³ A matrikulát közli Tar Attila: *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és főiskolákon*. Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára, Budapest, 2007. 115. Podmaniczky angliai és franciaországi tanulmányútjáról mind ez ideig nem került elő még áttételes forrás sem.

⁴ Podmaniczky híve, nagy tisztelője volt Berzeviczy Gergely, aki egyik 1784 februárjában az anyjához intézett levelében zseniális, egész Európában ritka kvalitásokkal rendelkező emberként írja le. A német nyelvű levelet közli H. Balázs Éva: *Berzeviczy Gergely a reformpolitikus 1763–1795*. Akadémiai, Budapest, 1967, 80–81. Johann Stephan Pütter, Podmaniczky egykori göttingeni tanára önéletrajzában mint kedves barátját említi meg a bárót, lásd Pütter, Johann Stephan: *Selbstbiographie zur dankbaren Jubelfeier seiner 50jährigen Professorenstelle zu Göttingen*. Bd. 1. Vandenhoeck und Ruprecht, Göttingen, 1798, 827.

⁵ Podmaniczky az 1776/77. tanév téli szemeszterében politikát, világtörténelmet, a tavaszi szemeszterében statisztikát, világ- és európai történelmet, a 1777/78. tanév téli szemeszterében újságírást hallgatott Schlözernél. Lásd Futaky István: *Göttinga. A göttingeni Georg-August-egyetem magyarországi és erdélyi kapcsolatai a felvilágosodás idején és a reformkor kezdetén*. ELTE Egyetemi Levéltár, Budapest, 2007, 94–95.

⁶ Uo. 50.

gató akár több féléven keresztül hallgathatott természettant, botanikát vagy éppen fiziológiát. Így nem véletlen, hogy Podmaniczky nevét megtaláljuk Georg Christoph Lichtenberg (1742–1799) természettan-fizika kurzusainak hallgatói névsorában is.⁷ Formális egyetemi tanulmányait követően került sor jelen tanulmányunk tárgyát képező németországi és hollandiai tanulmányútjára, amelyet már feltételezhetően egyedül vagy más útitársak kíséretében Anglia és Franciaország megismerése követett. Hazatérése után előbb rövid ideig fiumei tanácsosi pozícióban dolgozott, majd a Helytartótanács tanácsosaként országos ügyekért felelős, elsősorban az ipar- és közlekedésfejlesztés, a vízszabályozás területeken szakmai kezdeményező és irányító személyiséggé vált. Mindemellett nagy szerepe volt a göttingeni egyetem modern oktatási programjának, újszerűségének szűkebb és tágabb környezetében történő népszerűsítésében, további magyar hallgatók toborzásában.⁸

A naplóíró másik útitársa a Pozsony vármegyei, szintén evangélikus vallású birtokos nemes családból származó Skaricza Gábor (1749–1816) lehetett, aki göttingeni jogi tanulmányai és azt követő tanulmányútja után hazatért, s a családi birtok ügyeinek szentelte magát.⁹ Azonosítani tudjuk továbbá a két „kedves” barátot is Johannes Go-

⁷ Lichtenberg harminc éven át vezette hallgatóinak névsorát, amelynek alapján rekonstruálható, hogy Podmaniczky két félévet tanult nála: 1776/77. és az 1778/79. tanévek téli szemesztereiben. A hallgatói névsor kiadását lásd Heerde, Hans-Joachim: *Das Publikum der Physik. Lichtenbergs Hörer*. Wallstein, Göttingen, 2006, 491–492.

⁸ Az unokaöcs báró Podmaniczky Sándor és barátja, Berzeviczy Gergely is Podmaniczky József hatására választották tanulmányaik színteréül a Georgia Augustát. H. Balázs: *A magyar jozefinisták*, 76–77.

⁹ Skaricza Gabriel néven Hungarusként szerepel a göttingeni egyetemi matrikulákban, lásd Tar: *Magyarországi diákok*, 115. Skaricza Gábor végrendeletében vagyonának egy jelentős részéből – protestáns körökben szokványos módon – egykori iskolája, a pozsonyi evangélikus líceum számára tett alapítványt a szegény sorsú, tehetséges ifjak tanulmányainak finanszírozása céljából. Életéről lásd Michnay Endre: *Néhaj Skaricza Gábor életrajza. A pozsonyi Evangélika Főiskola részéről folyó év november IV a helybeli magyar-szláv templomban tartandó Skaricza emlékünnepe alkalmával*, Wigand, Pozsonyban, 1846. (itt különösen) 12–19.

dofredus Gotthardt (?–?) és Cseh-Szombati József (1748–1815) személyében. Míg Gotthardtról a rendelkezésünkre álló források alapján mindössze annyit tudunk, hogy 1777 áprilisában kezdte meg Göttingenben a teológiai tanulmányait,¹⁰ addig a Georgia Augusta diákjaként 1778 márciusától előbb teológiát, majd medicinát tanult Cseh-Szombati József alakja a 18–19. századforduló Magyarországon az ideális orvos „prototípusát” testesítette meg.¹¹

A naplóíró kilétével kapcsolatban csupán feltételezésekre szorítkozhatunk. Mindazonáltal több körülmény arra enged következtetni, hogy az élményeket napi rendszerességgel, igen választékos német-séggel dokumentáló szerzőt a Podmaniczky családnál a két fiú, László és József mellett közel másfél évtizeden át nevelőként, majd utóbb Kassán evangélikus lelkészként, s életének utolsó szakaszában a Tiszai Evangélikus Egyházkerület szuperintendenseként szolgáló Sontagh Sámuellel (1736–1822) azonosítsuk.¹²

¹⁰ Tar: *Magyarországi diákok*, 115.

¹¹ A komáromi református köznemes családból származó Cseh-Szombati/Cseh-Szombathy József Pozsonyban, majd a Debreceni Református Kollégiumban abszolvált középfokú tanulmányait követően 1776-ban indult el közel hat esztendeig tartó peregrinációs útjára. A korszak protestáns orvosai körében szokványos módon több egyetemet látogatott: 1777-ben előbb a franekeri univerzitásra iratkozott be, ahol Petrus Camper vette pártfogásába, majd két szemeszter után az ő ajánlására ment Göttingenbe, 1780-ban pedig ismét vizsátért hollandiai mesteréhez Franekerbe, diplomáját 1780-ban a bécsi egyetem orvosi fakultásán nyerte el. Hazatérése után Pesten telepedett le, rövid ideig Pest másod-főorvosaként, majd elsősorban előkelő családok házi orvosaként működött. Vö. Tar: *Magyarországi diákok*, 115; Bozay Réka – Ladányi Sándor: *Magyarországi diákok holland egyetemeken, 1595–1918*. ELTE Egyetemi Levéltár, Budapest, 2007, 118; Kiss József Mihály: *Magyarországi diákok a Bécsi Egyetemen, 1715–1789*. ELTE Egyetemi Levéltár, Budapest, 2000, 87. Továbbá lásd Báthori Gábor: Néhai Nagy Hírű Orvos Doktor Tekintetes, Nemes, Nemzetes Cseh Szombati József Úr Életének rövid leírása, in uő: *Emlékezet kövekkel megrakott Temető Kert*. II. köt. Trattner, Pest, 1821, 77–97.

¹² Az útinapló lehetséges szerzőjeként H. Balázs Éva fentebb idézett tanulmányában (lásd jelen írás 2. lábjegyzetét) Sontagh/Szontagh Sámuelnek nevezi meg, kommentár nélkül, lásd H. Balázs: *A magyar jozefinisták*, 76. (23. lábjegyzet). Bár személyével kapcsolatban a rendelkezésünkre álló genealógiai és életrajzi

Az 1779. április 28. és szeptember 11. között eltelt közel négy és fél hónap úti élményeit, a látott, hallott, szisztematikusan összegyűjtött, szakszerűen szelektált tapasztalatokat rögzítő napló alkalmas egyfelől arra, hogy rekonstruáljuk azt a személyes kapcsolatok, legkülönbözőbb „dolgok” és jelenségek alkotta tágas horizontot, azokat az ifjúkori benyomásokat, amelyek Podmaniczky József későbbi hiva-

kézikönyvek ellentmondásos adatokat közölnek, több tényező mégis arra mutat, hogy elfogadjuk H. Balázs Éva feltételezését. A Sontagh/Szontagh/Sontag nemzetség iglói ágából származó Sontagh (II.) Sámuel Eperjesen született Sontagh (I.) Sámuel (1704–1765) Halléban és Berlinben tanult orvosdoktor (matrikuláit lásd Tar: *Magyarországi diákok*, 137, 336) fiaként. 1760 szeptemberében előbb az altdorfi, majd 1762 áprilisától a jénai egyetem teológiai fakultásán tanult (matrikuláit lásd Tar: *Magyarországi diákok*, 58, 223.), nem tudni meddig. Jénából tovább szándékozott menni Göttingenbe, mivel erre engedélyt nem kapott a bécsi kormányzervektől, hazatért, s ekkor kezdte meg nevelői tevékenységét a Podmaniczky családnál, elkísérve és vezetve a két fiút mind a hazai, mind a külföldi tanulmányaik során. Amint azt az indulás körülményeit rögzítő naplóbejegyzés tanúsítja, a naplóíró útítársaival ellentétben nem éveket, csupán néhány hónapot töltött a göttingi univerzitáson. Sontagh Sámuel esetében elképzelhető, hogy kassai lelkészi szolgálata megkezdése körüli időben teljesülhetett régi terve, s immáron engedélyt kapva kiutazott Göttingenbe azzal a céllal, hogy előadásokat hallgat, s egyúttal elkíséri Józsefet tervezett nyugat-európai tanulmányútjára. Sontagh Sámuelről a leghitelesebbnek tekinthető rövid életrajzot lásd Szontagh Dániel: *Iglói és zabari Szontagh nemzetség származási története és oklevelei*. Pest, 1864. A napló első idézett mondatában említett útítársak közül csak „Herr von Podmaniczky” neve szerepel a további részekben többször is, s minden esetben ünnepélyes reverenciával, a társadalmi rend- és rangbéli különbség finom érzékeltetésével szól a báró külön, általában közéleti szereplőkkel szervezett privát találkozójáról. A naplóból kibontakozó, egyértelműen a naplóíró személyéhez köthető botanikai érdeklődés is jól összeegyeztethetőnek tűnik egy orvoscsaládban nevelkedett, majd lelkészi pályára lépő ember esetében. Különösen, ha tekintetbe vesszük, hogy a botanizálás a korszakban egyfelől nemesi-arisztokrata körökben divat és reprezentációs eszköz, másfelől protestáns lelkészi körökben hivatásukat a testi-lelki egészség őreiként értelmező teológusok esetében gyakorlati szükséglet is. (Jó példa erre a késmárki születésű szintén evangélikus lekipásztor, Mauksch Tamás [1749–1832], aki lelkészi szolgálata mellett, Kitaibel Pál barátjaként és munkatársaként jelentős érdemeket szerzett a Magas-Tátra flórájának leírásában. Erről bővebben lásd Gombocz Endre: *A magyar botanika története*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1936.)

tali pályafutása során meghatározó és jól hasznosítható tapasztalati anyagnak bizonyultak. Másrészt az útinaplót olvashatjuk a különböző társadalmi rendű-rangú tudósokból, professzionális és műkedvelő természetbúvárokból, gyűjtőkből álló kapcsolati hálózatként és diskurzusközösségként egyaránt értelmezhető korabeli *respublica litteraria* megismerési gyakorlatai felől is.¹³

A *respublica litteraria* mint kapcsolati hálózat és diskurzusközösség

Az utazás legfontosabb németországi állomásai Hannover, Zelle, Lüneburg, Lübeck, Hamburg, Kiel és Bréma voltak. Leghosszabb időt, közel két hónapot Hamburgban töltöttek. A többi városban egy-két napig, legfeljebb egy hétig időztek. Egy-egy vidéki kastélykert, angol tájkert, botanikus kert, mintagazdaság, különleges mű- vagy természettani privát kollekció (ez utóbbiak jellemzően herbáriumok, anatómiai száraz és nedves preparátum-, kitömött madár-, rovargyűjtemények) megtekintése céljából, vagy személyes meghívásoknak eleget téve az érdekesnek ígérkező társaság, a vadászattal, különféle labdajátékokkal, házi muzsikálással kísért kikapcsolódás és szórakozás kedvéért azonban az éppen aktuális tartózkodási helyükről egy- vagy akár kétnapos kirándulásokat is tettek arisztokraták birtokaira, közeleki kisvárosokba. 1779. július 17-én értek az utazás hollandiai szakaszának első fontos állomására, Groningenbe, ahonnan pár nappal később Franekerbe mentek, majd innen Harlingen és Hoorn érintésével tovább Amszterdamba, ahol mintegy másfél hónapot időztek. A „kedves Amszterdamunkból” – miként a korszak egyik modern

¹³ A *gelehrte Reise* típusú utazások episztemológiájához módszertani szempontból jelentős munkák közül jelen írásunkhoz felhasználtuk: Bödeker, Hans Erich: „Sehen, hören, sammeln und schreiben“. Gelehrte Reisen im Kommunikationssystem der Gelehrtenrepublik, *Paedagogica Historica: International Journal of the History of Education*, (38), 2002, 505–532. és Stagl, Justin: *Geschichte der Neugier. Die Kunst des Reisens 1550–1800*. Böhlau, Wien–Köln–Weimar, 2002. (Itt különösen 253–304.)

metropolisának számító várost szépen tervezett utcáival, rendezett többemeletes házaival a naplóíró aposztrofálja – több rövidebb, néhány napos látogatást tettek Haarlembe, Saardamba, Utrechtbe és Leidenbe. A napló 1779. szeptember 11-re datált utolsó, már csak az elutazás tényéről tudósító bejegyzése is Amszterdamban került rögzítésre.¹⁴

A napló nyomán kibontakoznak az utazásszervezés korabeli gyakorlatai, a korszak intellektuális kommunikációs rendszerének működése. Podmaniczkyék úti céljainak kiválasztásában, kapcsolati hálózatuk építésében a legmeghatározóbb összekötő kapocsnak úgy tűnik, hogy a Göttingenben töltött tanulóévek, az ott szerzett ismeretségek és barátságok számítottak. Professzoraiktól útitervjavaslatokat, ajánlóleveleket, de mindenekelőtt a személyes kapcsolatfelvétel, a tapasztalatgyűjtés szempontjából fontosnak ítélt tudósok, közéleti szereplők címeit kapták meg. Azokban a városokban, ahol háromnál több napig időztek (Hannover, Zelle, Lüneburg, Lübeck, Hamburg, Groningen, Franeker, Amszterdam, Utrecht, Leiden), jobbféle hotelekben szálltak meg, s rögtön, szobáik elfoglalását követően a személyzetrel küldték el névjegyüket tartózkodási helyük megjelölésével saját ismerőseik lakására, és/vagy a fentebb körvonalazott módon megszerzett címekre.¹⁵ Az utazás ezen fő célpontjainak számító helyszínein több esetben már várta őket valaki, akit ők vagy professzoraik még Göttingenből levél útján értesítettek várható jövetelükről, s aki azután az adott városban tartózkodásuk teljes ideje alatt kalauzolta, segítette és egyúttal bevezette a magyarországi fiatalembereket a helyi társasági-intellektuális életbe. A legkülönbözőbb alapokon szerveződő társaságokban számos újabb barátságokat kötöttek, újabb meghívásokat és/vagy újabb ajánlásokat kaptak adott esetben címlistájukon nem szereplő személyekhez. Szinte „kézről kézre” adták őket, bárhová is mentek, egyik találkozás automatikusan generálta

¹⁴ A bejegyzést lásd *Napló*, 34v.

¹⁵ Hannoverbe érkezésükkor a göttingeni botanikaprofesszor Johan Andreas Murraytól kapott, a helyi orvos-gyógyszerészekhez szóló címetet használták az első kapcsolatfelvételekhez. Erről lásd *Napló*, 2.

az újabb és újabb kapcsolatokat. A rendkívül programdús, a rendelkezésre álló idő minden percének kihasználására törekvő szisztematikusan megtervezett, ugyanakkor a spontán aktivitásoknak is helyet, s teret engedő utazás egészét tekintve nem volt olyan nap, amikor ne találkoztak volna egy-egy jeles tudóssal, ne lett volna egy kisebb-nagyobb társaságba szóló vacsorameghívásuk. Podmaniczkyék utazása ugyanakkor jól illusztrálja, hogy a *respublica litteraria* világában a személyes kapcsolatok megosztása magától értetődő gyakorlat, s egyúttal a 18. század utolsó harmadában kibontakozó barátságkultusz jegyében a kölcsönös tisztelet és nagyrabecsülés szimbolikus megnyilvánulása is volt, amit alapvetően a tudásképzés egyik legfontosabb eszközeként használtak. Nem meglepő tehát, hogy Podmaniczkyék utazása során nem volt olyan köz- és magánintézmény, oktatási központ, kórház és szegényház, könyvtár és magángyűjtemény, „fabrika” és kereskedelmi raktárhelyiség, ahová a Georgia Augustához kötöttségük és a jól működő többszörös kapcsolatmegosztások révén ne jutottak volna be.

Az utazás első fontos célpontjául választott Hannoverben elsősorban orvosokkal, botanizáló gyógyszerészekkel és természetbúvárokkal találkoztak, köztük Johann Conrad Brande (1754–1817)¹⁶ és Johann Gerhard Reinhard Andreae (1724–1793)¹⁷ udvari gyógyszerészekkel, utóbbi svájci származású munkatársával Jacob Friedrich Ehrharttal

¹⁶ Johann Conrad Brande a 18. században már londoni és hannoveri érdeklőségekkel egyaránt rendelkező Brande gyógyszerészcsalád hetedik generációjának tagja, lásd Rohlf, Matthias: *Groß-Britannisch-und Churfürstl. Braunschweig-Lüneburgischer Staats-Kalender auf das Jahr 1784*. Lüneburg, 1784, 26.

¹⁷ Gerhard Reinhard Andreae a 18. század legnagyobb orvos-természetbúváráinál végezte tanulmányait: Berlinben Johann Heinrich Pottnál gyógyszerészetet, geológiát és kémiát, majd Paul Gottlieb Werlhof tanácsára Blanckenburgban Johann Andreas Cramernél kémiát, mineralógiát és metallurgiát tanult, s végül Cramer Leidenbe küldte, hogy Hieronymus David Gaubnál kémiát hallgasson. Közvetlen személyes-baráti és levelezőkapcsolatban állt Pieter van Musschenbroekkel, Benjamin Franklinnal, Philipp Friedrich Gmelinnel, Johannes Gessnerrel. Lásd Knoll, Joachim: *Die Schweizerreise des hannoverschen Apothekers Johann Gerhard Reinhard Andreae im Jahr 1763*. Niemeyer, Hannover, 2006, 4/50–55.

(1742–1795)¹⁸. Ehrhart ottjártukkor Andreae megbízásából naturáli-agyűjteményéhez tartozó herbárium, szárított fa- és maggyűjteménye rendszerezésén és katalogizálásán dolgozott. Jártak az 1779-ben már több mint tíz éve Hannoverben III. György udvari orvosaként működő nagy tudós-polihisztor Johann Georg Zimmermann (1728–1795) lakásán, aki honfitársa s egykori göttingeni professzora, Albrecht von Haller életrajzának folytatásán dolgozott.¹⁹ Innen Zimmermann barátjához és kollégájához, a Johann Gottfried Brendel, Rudolf Augustin Vogel és Johann Georg Roederer orvosprofesszorok tanítványaként szintén Göttingenben végzett Johann Ernst Wichmannhoz (1740–1802) mentek, akivel a himlőoltás általa kipróbált legújabb módszerét vitatták meg. Különösen Podmaniczky számára volt hasznos Höpfner (?–?) kereskedelmi tanácsossal²⁰ a közösség felemelésének lehetőségeiről, a robot eltörléséről folytatott diskurzus. A báróra mély benyomást tett Benedix von Bremer (?–?) kamarai tanácsosnak²¹ a közeli Herrenhausenben megvalósított projektuma: a parasztok jó minőségű gyümölccsel való ellátása, amerikai fatípusok elterjesztése céljából faiskolát létesített, ahol egy főtanonc, két segéd és

¹⁸ Jacob Friedrich Ehrhart 1774 és 1776 között Uppsalában tanult Linnénél botanikát. A hannoveri kormányzat megbízásából a választófejedelemség és környező területek növényteni feltárását végezte el. Megfigyeléseit élete végén hétkötetes természettani munkájában publikálta. Életrajzához lásd Alpers, Ferdinand (Hrsg.): *Friedrich Ehrhart. Mitteilungen aus seinem Leben und seinen Schriften. Unter Benutzung von bislang nicht veröffentlichten Urkunden sowie von Briefen Ehrharts und seiner Witwe*. 1–2 Bde. Engelmann, Leipzig, 1905.

¹⁹ Johann Georg Zimmermann még 1755-ben szülővárosában, a svájci Bruggban töltött gyakorló orvosi évei alatt adta ki Haller életrajzát, amely megalapozta hírnevét. Az életrajz tudománytörténeti jelentőségéről lásd Godel, Rainer: *Zwischen Fakt und Fiktion. Johann Georg Zimmermanns Biographie Albrecht von Hallers (1755)*, in Enenkel, Karl – Tittel, Claus (Hrsg.): *Die Vita als Vermittlerin von Wissenschaft und Werk*. LIT, Berlin, 2013, 185–206. Életrajzához lásd Schramm, Hans-Peter: *Johann Georg Zimmermann: königlich grossbritannischer Arzt (1728–1795)*. Harrassowitz, Wiesbaden, 1998.

²⁰ Spilcker, Burchard Christian von: *Historisch-topographisch-statistische Beschreibung der königlichen Residenzstadt Hannover*. Hahn, Hannover, 1819, 492.

²¹ Pütter: *Selbstbiographie*, 542.

három-négy napszamos teljesített szolgálatot. A facsemetéket szépen rendezett, számozott sorokban, az egyes példányokat kis fatáblácskára írt névvel ellátva nevelték. Minden környékbeli parasztgazda kapott az itt nevelt facsemetékből, s hozzá kertészsegédet is, akinek feladata volt időről időre beutazni a rá bízott gazdaságokat, s három éven át segédkezni a fametszésben. A talajt pedig úgy készítették elő, hogy előbb káposztát és burgonyát ültettek, ami egyúttal fedezte a költségek egy részét. A program első hat éve alatt összesen mintegy 26 000 facsemetét osztottak ki. Nem kevésbé mély benyomást tett utazóinkra Jobst Anton von Hinüber (1718–1784) mezőgazdasági reformer, az útépítkezések intendánsa által Hannover közelében, a várostól északnyugati irányban fekvő Marienwerderben létesített kertje, amely a korabeli Németország egyik legkorábbi mintaértékű angol kertjének számított (*Hinüberische Garten*).²² A hosszabb hannoveri tartózkodásuk alatt megtekintették a III. György által alapított lóorvos-iskolát (*Roßarznei-Schule*) szép előadótermével, anatómiai színházával és a beteg lovak számára kialakított rendezett istállóival. Végignézték az intézmény első igazgatója, Johann Adam Kersting (1727–1784) szakszerűen rendezett anatómiai preparátumgyűjteményét, amelyet egy „csodálatos ló”, valamint egy számár csontváza egészített ki.²³

Zellében Johann Taube (1727–1799)²⁴ főorvos kalauzolta Podmaniczkyékat, aki Göttingenben tanult medicinát Albrecht von Haller tanítványaként. Taube egyébiránt gazdag állatpreparátum-gyűjteményéből sajnálkozva hiányolta a magyarországi faunát reprezentáló példányokat, így utazóink – a kor gyűjteménygyarapítási-tudásmegosztási gyakorlatának megfelelően – cserepéldányok küldését ajánlották fel. Az utazás egészét tekintve mindvégig fontos programpontként szerepelt a korszak közéleti és szakmai természetű diskurzusaiban sokat

²² Rhode, Michael: Zur Geschichte des Georgengartens und seiner Keimzellen: Wallmodengarten und Wangenheimgarten, in „Zurück zur Natur“. Idee und Geschichte des Georgengartens in Hannover-Herrenhausen. Ausstellungskatalog. Göttingen, Wallstein, 1997, 11–40.

²³ Napló, 2–5v.

²⁴ Johann Taube elkészítette Zelle topográfiai, természettani leírását, lásd Taube, Johann: *Beiträge zur Naturkunde des Herzogthums Zelle*. Schulze, Zelle 1766.

vitatott témához kapcsolódóan a társadalmi gondoskodás német és holland földön a 18. század utolsó harmadában már néhány mintaértékűnek számító intézményeknek, úgy mint szegényházak, árvaházak, tébolydák, általános közkórházak meglátogatása. Zellében a város határában található tébolyda működését tanulmányozták, amelynek állandó alkalmazásban álló személyzetét öt felügyelő, néhány szolgálólány, egy szakács, egy orvos, egy sebész, valamint egy lelkész alkották. Összesen 400 lelket ápoltak itt, a nők és a férfiak külön épületszárnyakban laktak, szalmán aludtak kettesével egy ágyban. A kevésbé súlyos esetek napközben dolgoztak, többnyire szőttek és fontak, és napi egy órát sétálhattak az udvaron. A visszaeső, ön- és közveszélyes eseteket rácsos ajtókkal elzárt kis szobákban őrizték. Hetente kétszer kaptak húsételt, különben napi két alkalommal kenyeret és sajtot ettek. Az ellátásért egy közönséges ápolt évi 5 birodalmi tallért, de jobb kosztért és fűtésért ezenfelül összesen 24 tallért fizetett.²⁵

Lüneburgban bizonyos Schäfer²⁶ és Johann Heinrich Lange²⁷ helyi városi főorvosokkal orvosrendészeti kérdéseket vitattak meg. Innen Gotthard Leonhard von Laffert (1729–1789) meghívására kétnapos kirándulást tettek a közeli Lehsenbe a családi birtokra, ahol megtekintették gyümölcsfákkal és egyéb ritka fajokkal teli faiskoláját (*Laffert'sche Plantage*) s figyelemre méltó állatkertjét.²⁸

Hamburgban a legtöbb időt három egykori göttingeni diák, az orvos-botanikus Linné-tanítvány Paul Dietrich Giesecke/Giseke (1741–1796),²⁹ az orvos-természetbúvár Johann Dominik Schult-

²⁵ Napló, 5–6v.

²⁶ *Journal von und für Deutschland*, 2, (1785), 294.

²⁷ Lange, Samuel Auguste Tissot orvosi felvilágosító munkásságát tekintve mintaként életvezetési kézikönyvet adott ki, lásd Lange, Johann Heinrich: *Der Arzt für alle Menschen: ein medizinisches Handbuch*. Lüneburg, 1774.

²⁸ Napló, 7.

²⁹ Baur, Samuel (Hrsg.): *Allgemeines historisches Handwörterbuch alter merkwürdiger Personen, die in dem letzten Jahrzehend des 18. Jahrhundert gestorben sind*. Stettin–Ulm, 1803, 399.

ze (1751–1790)³⁰ és a teológus-pedagógus, a hamburgi kereskedelmi akadémia matematikatanára, Johann Georg Büsch (1728–1800) társaságában töltötték. Giesecke és Schultze éppen közösen készültek kiadni Linné rendszer- és nevezéktanát.³¹ A naplóíró reggelente gyakran botanizált Gieseckével, aki herbáriumának duplumaiból számos darabot ajándékozott is neki.³² Híres minerália- és anatómiai preparátumgyűjteményét, akárcsak Schultze pompás, Linné szisztémája szerint rendszerezett, kis dobozokban tárolt rovar- és 200 táblán elhelyezett növénygyűjteményét több ízben is megtekintették utazóink. Büsch professzor egyik vacsoratársaságában ismerkedtek meg személyesen is Friedrich Gottlieb Klopstockkal (1724–1803), aki nem tett rájuk igazán pozitív benyomást, a napló vonatkozó bejegyzése szerint a népszerű költő meglehetősen illetlen módon viccelődött a jelen lévő hölgyekkel, s mesterségéről alig-alig szólt.³³ Ellátogattak Joachim Heinrich Campéhoz (1746–1818),³⁴ aki alig két esztendővel korábban hagyta el a dessaui Philantropinumot, s alapított a Hamburg melletti Hammerdeichben saját nevelőintézetet.³⁵

Kielben hosszasan időztek az öt mérföld hosszú, 90 láb széles, 40 láb magas és 8 láb mély csatornánál, amelynek építése mintegy hárommillió birodalmi tallérba került. Mély benyomást tett rájuk a kieli egyetemen a kamarai tudományok, a természettan és ökonómia professzora, Linné-tanítvány Johann Christian Fabricius (1745–1808)

³⁰ Schlichtegroll, Friedrich (Hrsg.): *Nekrolog auf das Jahr 1790. Enthaltend Nachrichten von dem Leben merkwürdiger in diesem Jahre verstorbenen Personen.* Firm, Gotha, 1791, 12–18.

³¹ A közös, befejezetlen Linné-kiadást, lásd *Icones plantarum, partes colorem, magnitudinem et habitum earum ex amussim exhibentes adiectis nominibus Linnaenis.* ediderunt P. Giesecke, D. Schultze, et alii, Hamburg, 1777.

³² A korszak intellektuális közegében nem csak orvosok és/vagy botanikusok esetében népszerű botanizálás társadalmi, kulturális jelentéseiről lásd Klemun, Marianne: *Botanische Gärten und Pflanzengeographie als Herrschaftsrepräsentation, Berichte zur Wissenschaftsgeschichte* (23), 2000/3, 330–346.

³³ Napló, 9v.

³⁴ Campe újabb életrajzához lásd Perrey, Hans-Jürgen: *Joachim Heinrich Campe (1746–1818). Menschenfreund – Aufklärer – Publizist.* Lumière, Bremen, 2010.

³⁵ A hamburgi tartózkodásról szóló részeket lásd Napló, 8–12.

rovartani kabinétuma.³⁶ Innen rövid kirándulást tettek a közeli Salzauba, ahol Bloom titkos tanácsos birtokán egy tehenészetet néztek meg szépen kialakított tehénállásokkal. Tanulmányozták a vajkészítés folyamatát, ami egy konyhából és egy előkészítő helyiségből álló szép boltíves pincében történt. A köpülést egy külön kamrában végezték kis lapátokkal ellátott mechanikus szerkezettel, amit kívülről lovak hajtottak. A vajat azután a jobb eltarthatóság érdekében orleans-nal színezték.³⁷

Podmaniczkyék 1779. július 19-én értek az utazás hollandiai szakaszának első állomására, Groningenbe. A város és egyeteme nem tett különösebben jó benyomást rájuk. Mindössze öt napot töltöttek itt, s továbbutaztak Franekerbe, ahol az anatómia és a botanika professzora kísérte őket végig az egyetem épületeiben: az időközben *auditorium publicum*má alakított templom, a kissé sötét, oktagon formájú *theatrum anatomicum*, a meglepően kevés könyvvel rendelkező egyetemi könyvtár és a kissé elhanyagolt botanikus kert nem nyerte el tetszésüket. Csupán a jukkával, aloéval, hortenziákkal teleültetett kupolás növényházat dicsérik.³⁸ A hollandiai utazás egyik legmeghatározóbb találkozása viszont éppen Franekerhez kötődik, jelesen a holland medicina Herman Boerhaave mellett legnagyobb alakjához, Petrus Camperhez (1722–1789),³⁹ akit alig ötnapos tartózkodásuk alatt há-

³⁶ A Linné rendszerezési modelljére alapozott rovtan (entomológia) tudományának megteremtőjeként számon tartott Johann Christian Fabricius kiterjedt szakmai kapcsolatokkal rendelkezett: levelezőpartnerei, személyes barátai közé tartoztak korának legnevesebb német, angol, francia természetkutatói, köztük Joseph Banks, Daniel Solander, Georg Forster, Alexander von Humboldt, Joseph de Jussieu, Georges Cuvier. Életrajzához lásd *Autobiographie des Naturforschers Fabricius*, in *Kieler Blätter, eine Zeitschrift zur Erhaltung und Erweiterung des vaterländischen Sinnes*, Bd.1, (1819) 88–117. A kieli tartózkodásról, lásd *Napló*, 12–13v.

³⁷ *Napló*, 13v.

³⁸ *Napló*, 17v–20.

³⁹ Petrus Camper a zoológia, a paleontológia, az antropológia és a 18. században sokat vitatott, s egyidejűleg rendkívül innovatív tudásterületnek tartott összehasonlító anatómia tudományaiban egyaránt maradandót alkotott.

romszor is meglátogattak a városhoz közel fekvő lancumi birtokán.⁴⁰ A társalgás franciául és latinul folyt, beszélgettek Hollandiáról és a hollandokról, a nyelvtudás fontosságáról és a helyi ipar helyzetéről, de mindenekelőtt a nagy tudóst éppen akkor foglalkoztató antropológiai problémáról. Nevezetesen, miként lehet következtetni az ember időskori arcvonásaiból fiatalkori kinézetére.⁴¹ Camper bevezette magyar vendégeit az akkor már Európa-szerte nevezetes és sokak által látogatott több ezer darabot számláló, az általa elkülönített európai, néger, mongol és amerikai rasszokba sorolt emberi koponyákat, állati preparátumokat és csontvázakat, mineráliákat és fossziliákat egyaránt tartalmazó természettani gyűjteményébe. Úgy tűnik, utazóinkat különösen a krokodil-, majom-, elefánt- és rinocéroszcsontvázak, a medve és lókoponyák, valamint a krokodilpéldányok nyűgözték le.⁴² Búcsúzáskor Campe több, amszterdami barátaihoz szóló ajánlólevéllel bocsátotta útjukra a magyar fiatalembereket.

Talán éppen a göttingeni egyetem modern infrastruktúrájával való önkéntelen összehasonlítás okán sem a leideni, sem az utrechti egyetem nem nyerte el igazán utazóink tetszését. A groningeni és franeke-ri egyetemekhez hasonlóan lesújtóan tudósít a napló a leideni univerzitás botanikus kertjének és obszervatóriumának állapotáról.⁴³

Az Amszterdamban töltött több mint egy hónap alatt Podmaniczkyék számára sokoldalú tapasztalatszerzésre nyílt lehetőség, ahol nem annyira a társasági élet, sokkal inkább a szemmel látás objektumai

⁴⁰ A Campernél tett többszöri látogatásról lásd *Napló*, 18–20.

⁴¹ Camper vonatkozó antropológiai értekezését latinul írta (*De hominis varietate*), amely kéziratban maradt, majd halála után fia készítette elő kiadásra, Samuel Soemmering fordította németre, s adta ki 10 részmetszettel illusztrálva, lásd Camper, Peter: *Über den natürlichen Unterschied der Gesichtszüge in Menschen*. Voss, Berlin, 1792.

⁴² Camper gazdag kollekcióját fia, a szintén tudós matematika- és fizikaprofesszor Adrian Gilles Camper (1759–1820) tovább gyarapította, s 1811-ben francia nyelven Buffon rendszerezési elméletét követve állította össze és adta ki a gyűjtemény kommentált katalógusát, lásd Camper, Adriaan Gilles: *Description succincte du musée de Pierre Camper*. Freres van Cleef, Amsterdam et à La Haye, 1811.

⁴³ *Napló*, 29–32.

érdekelték őket. Hosszasan időztek a város szegényház-kórházában, tébolydájában és árvaházában, számos fabrikát, raktárépületet és kereskedőházat néztek meg. Ellátogattak a Kelet-indiai Társaság épületébe, tanulmányozták a zsilip működését, a kikötői életet, s természetesen itt is megnézték több természettani gyűjteményt. Mindemellett gyakori vendégei voltak a nagy város különböző kávéházainak és vendéglőinek.⁴⁴

Podmaniczkyt és útitársait bár különböző tudásterületeken szerettek tanulmányaik során jártasságot, valójában minden érdekelte, mindenre reflektálnak, s a napló tanúsága szerint minden új benyomást és információt szisztematikusan számba vettek, szelektáltak és rendszereztek. Sokirányú személyes kapcsolataik, az utazás során felkeresett színterek, a látott intézmények, objektumok és sok esetben kipróbált különféle eszközök, tudományos gyakorlatok sokasága azt mutatja, hogy a humanizmusban gyökerező polihisztorság továbbra is meghatározó karakterét képezte a korszak *gelehrte Reise* típusú utazásainak.

⁴⁴ Az amszterdami tartózkodásról, lásd *Napló*, 20–34v.

LLLA KRÁSZ

‘*Respublica litteraria Podmaniczkyana*’

**Baron József Podmaniczky’s study tour in Western Europe
as reflected in the travel journals of a fellow traveller**

Having read law at Göttingen University between 1776 and 1779, Baron József Podmaniczky embarked on an extensive study tour in Western Europe. In the course of this *gelehrte Reise* type travelling one of his fellow travellers kept a journal and recorded their experiences acquired in various parts of Germany and Holland. On the one hand, this journal enables us to reconstruct the wide horizon of ‘things’ and phenomena in their diversity, including a network of connections, as well as comprising József Podmaniczky’s impressions as a young man as a result of which he was capable of capitalizing on these experiences in his subsequent administrative career as an expert on affairs of industry, communication and water regulations. On the other hand, we can treat this journal as a source of elucidating the forms of acquisition of knowledge within the realm of contemporary *respublica litteraria* constituting a learned network and a discourse community made up of scientists of various social status and ranking, professional and amateur naturalists, or collectors.